

ลิลิตจันทกินนร: การปรับเปลี่ยนจากอรรถกถาชาดก
เป็นวรรณคดีร้อยกรอง*

Lilit Chandakinnom: The Poetic Adaptation
of the Jātaka-atthakhathā

สาวิณี ขอนแก่น**
Sawinee Khonkaen

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเรื่องลิลิตจันทกินนรซึ่งมีที่มาจากอรรถกถาจันทกินนรชาดกเพื่อให้เห็นการปรับเปลี่ยนเรื่องทางพระพุทธศาสนาเป็นวรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิต

ผลการศึกษาพบว่ากวีสร้างสรรค์วรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิตโดยอิงการลำดับเรื่องตามโครงสร้างหลักของอรรถกถาชาดกแต่ได้ปรับเปลี่ยนเนื้อหาโดยการเพิ่มการพรรณนารายละเอียดเกี่ยวกับความคิด อารมณ์ความรู้สึกของตัวละครเพื่อให้ตัวละครมีมิติและเพื่ออรรถรสของผู้อ่าน รวมไปถึงรายละเอียดของเหตุการณ์ให้มีเนื้อหามากขึ้น นอกจากนี้กวีได้แทรกบทพรรณนาตามขนบนิยมในการประพันธ์วรรณคดีร้อยกรองของไทยไว้ครบถ้วน อีกทั้งได้สอดแทรกสารัตถธรรมทางพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมจากที่ปรากฏในอรรถกถาจันทกินนรชาดก

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ลิลิตจันทกินนร: การศึกษาเชิงวิเคราะห์” โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์.

** นิสิตปริญญาโทบัณฑิต สาขาวรรณคดีไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และนักภาษาโบราณระดับปฏิบัติการ สังกัดกลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. ติดต่อได้ที่: sawinee.aom@gmail.com

กระบวนการปรับเปลี่ยนอรรถกถาจันทกนิพนธ์ชาดกเป็นวรรณคดี ร้อยกรองประเภทลิลิต ส่งผลให้ลิลิตจันทกนิพนธ์เป็นเรื่องที่สะท้อนอารมณ์ จับจิต จับใจผู้อ่านมากขึ้น อีกทั้งผู้อ่านยังสามารถนำสารัตถธรรมไปใช้เป็นหลักในการ ดำเนินชีวิตได้อีกด้วย

คำสำคัญ: ลิลิตจันทกนิพนธ์; อรรถกถาชาดก; การปรับเปลี่ยน

Abstract

This article aims to study Lilit Chandakinnorn which is adapted from the Atthakhathā of Chandakinnara Jātaka to demonstrate the adaptation of a Buddhist story to a verse literary work.

The study finds that the poet creates the Lilit by following the same sequences as the Jātaka-atthakhathā while adapting content by adding explanation of thought, emotion of characters so the characters become more lively. The poet also provides details of scenes and situations to make the lilit more complete and comprehensible. In the adaptation process, the poet preserves the convention of Thai verse literature completely and also adds more dharma teachings to his work than those in the Jātaka-atthakhathā.

The process of adapting the Chandakinnara Jātaka-atthakhathā to Lilit verse literature makes the story more romantic and impressive to the audience, helping them have full understanding and be able to apply dharma into their everyday life.

Keywords: Lilit Chandakinnorn; Jātaka-atthakhathā; adaptation

บทนำ

ลิลิตจันทกินนรเป็นเรื่องที่มีต้นเรื่องจากอรรถกถาจันทกินนรชาดก ว่าด้วยพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระจันทกินนร ชายาคือนางจันทกินนรี

คนไทยรู้จักอรรถกถาชาดกอย่างแพร่หลายมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี และมีภาพสลักลายเส้นรวมทั้งคำอธิบายประกอบภาพชาดกในสมัยสุโขทัย ต่อมาในสมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์มีอรรถกถาชาดกที่รู้จักแพร่หลายและมีชื่อเสียงมากคือ เวสสันดรชาดกและทศชาติเรื่องอื่นๆ (สายวรุณ น้อยนิมิตร, 2542: ง) ตัวบทอรรถกถาชาดกจึงเป็นศาสนนิทานที่คนไทยรู้จักมานานและยังเป็นเรื่องต้นแบบให้กวีไทยได้นำเนื้อหา โครงสร้าง รวมถึงการลำดับเรื่องไปรจนาเป็นคำประพันธ์ประเภทต่างๆ ได้หลากหลาย

ลิลิตจันทกินนรเป็นตัวอย่างหนึ่งของวรรณคดีที่มีเรื่องต้นแบบมาจากอรรถกถาชาดก แม้เรื่องราวจะไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากเท่าเวสสันดรชาดกหรือทศชาติเรื่องอื่นๆ แต่วรรณคดีเรื่องนี้ก็เป็นเรื่องที่ประทับใจผู้อ่านไม่น้อย เห็นได้จากการที่กวีทุกยุคสมัยเลือกเรื่องจันทกินนรไปสร้างสรรค์ในรูปแบบคำประพันธ์และศิลปะแขนงอื่นๆ อย่างหลากหลาย

สิ่งที่น่าสนใจในการศึกษาเรื่องลิลิตจันทกินนรคือ การศึกษาการปรับเปลี่ยน¹ จากเรื่องเดิมไปสู่เรื่องใหม่ การปรับเปลี่ยนนั้นมีทั้งด้านรูปแบบและเนื้อหา ด้านรูปแบบกวีปรับเปลี่ยนจากอรรถกถาชาดกซึ่งเป็นร้อยแก้วปนกับคาถาร้อยกรองภาษาบาลีมาเป็นวรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิตซึ่งประกอบด้วยรายสลับโคลงสอง โคลงสาม และโคลงสี่ ด้านเนื้อหากวีได้รักษาโครงสร้างหลักตามอรรถกถาชาดกซึ่งประกอบด้วย ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธาน และได้แทรกบทพรรณนาตามแบบการประพันธ์วรรณคดีร้อยกรองของไทย ได้แก่ บทประณาม

¹ การปรับเปลี่ยน (adaptation) ในที่นี้หมายถึง การแปรจากวรรณกรรมต้นเรื่องไปเป็นวรรณกรรมอีกรูปแบบหนึ่งซึ่งยังคงลักษณะเดิมบางประการอยู่อย่างเหมาะสม.

พจน์ บทนิราศ บทชมโนม บทอัครจริย และบทแต่งองค์ทรงเครื่อง นอกจากนั้นก็ได้เน้นแก่นเรื่องให้ชัดเจนด้วยการสร้างบทบาทของพระนางพิมพาในฐานะภรรยาและแม่ให้เด่นชัดมากขึ้นกว่าที่ปรากฏในอรรถกถาจินตนิพนธ์ชาดก

ลิลิตจินตนิพนธ์เป็นตัวอย่างที่ดีของการปรับเปลี่ยนอรรถกถาชาดกเป็นวรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิตซึ่งมีความไพเราะงดงาม

ภูมิหลังเกี่ยวกับลิลิตจินตนิพนธ์

ลิลิตจินตนิพนธ์มีที่มาจากอรรถกถาจินตนิพนธ์ชาดก ปกฉกฉกนิบาตในนิบาตชาดก ชาดกเรื่องนี้พระพุทธเจ้ายกมาตรัสเทศนาเมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จกลับกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อโปรดพระเจ้าสุทโธทนะ พระนางพิมพา และพุทธบริษัททั้งปวง ทรงยกเรื่องจินตนิพนธ์มาตรัสสั่งสอนเพื่อสรรเสริญคุณความดีของพระนางพิมพาว่าเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระพุทธองค์อย่างมั่นคงทั้งในชาติปัจจุบันและในอดีตราชา

อรรถกถาจินตนิพนธ์ชาดกแสดงให้เห็นถึงความรักที่ซาบซึ้งจริงใจของภรรยาที่มีต่อสามี ไม่ยอมทอดทิ้งในยามตกทุกข์ได้ยาก คอยปกป้องคุ้มครองและแสดงความรักความภักดีต่อสามีแต่เพียงผู้เดียว ด้วยเนื้อหาของเรื่องมีลักษณะเป็นนิยายรักที่ซาบซึ้ง (สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, 2548: 68) กับทั้งมีคติธรรมสอนใจให้อรรถกถาชาดกเรื่องนี้ครองใจผู้อ่านอยู่เสมอมาในทุกยุคทุกสมัย ดังจะเห็นได้จากการที่กวีไทยได้นำเรื่องจินตนิพนธ์ชาดกไปเป็นต้นเรื่องเพื่อรจนาเป็นวรรณคดีทั้งวรรณคดีลายลักษณ์และวรรณคดีมุขปาฐะ ทำให้มีวรรณคดีเกี่ยวกับเรื่องจินตนิพนธ์ที่แต่งด้วยรูปแบบคำประพันธ์หลายประเภท เช่น คำฉันท์ กลอนอ่าน บทละคร ดึกดำบรรพ์ รวมทั้งแต่งเป็นลิลิตด้วย

เรื่องลิลิตจินตนิพนธ์มีหลักฐานเรื่องผู้แต่งและปีที่แต่งอยู่ในโคลงท้ายเรื่องว่า

เสร็จพุทธจักรราชหล้าง	สองพัน
สองร้อยยี่สิบเจดสัน	เสศเหล่า
สิบเดือนสิบหกวัน	ศุขปักข
ศุกระวารผะคุณมาศเข้า	นาคพินชวบปี
มหาราชรู้แจ้ง	ยงงเยาว
ฉลองเรื่องลิลิตเกลา	สิบไว้
จันทกนิรปางเนา	โพธิสัตว
หวังทราบนรชนได้	สิบสามมัสการ
เดชผลอาตมได้	ฉลองอรรถ
โดยพระบรรพตตรัส	ล่วงแล้ว
สถิตสถินประติพัท	ปราโมช
นฤโรคนฤโกยแผ้ว	ผ่องพันสกลกาย

(ลิลิตจันทกนิร: หน้าปลาย)

ในเรื่องระบุว่าผู้แต่งคือ “มหาราช” ซึ่งยังเยาว์วัยและได้แต่งตามพระบัญชาโดยแต่งเสร็จในวันศุกร์ เดือน 4 พ.ศ.2227 ซึ่งตรงกับปลายรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.2199-2231) ต้นฉบับลิลิตจันทกนิรเป็นเอกสารตัวเขียนซึ่งไม่ได้เผยแพร่อย่างกว้างขวาง ทำให้ลิลิตเรื่องนี้ไม่ได้บันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ของไทยในฐานะวรรณคดีสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กล่าวได้ว่าลิลิตจันทกนิรเป็นวรรณคดีลิลิตเพียงเรื่องเดียวในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่พบในขณะนี้ และเป็นวรรณคดีลิลิตเรื่องแรกที่มีเรื่องต้นแบบมาจากอรรถกถาชาดก

ต้นฉบับเอกสารตัวเขียนเรื่องลิลิตจันทกนิร ซึ่งกลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติรวบรวมไว้มี 4 ฉบับ ฉบับที่ผู้เขียนใช้ศึกษาคือ เลขที่ 31 “จันทกนิร โดยมหาราช.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรขอม-ไทย. ภาษาบาลี-ไทย. เส้นรงค์ (ดินสอ, หรดาล). พ.ศ.2227 เนื่องจากเป็นฉบับที่มีความสมบูรณ์ทั้งสภาพของเอกสาร ลายเส้น และเนื้อหามากที่สุด

ผู้เขียนเห็นว่าลิลิตจันทกินนรเป็นวรรณคดีเรื่องสำคัญและยังมีแง่มุมที่สามารถศึกษาได้หลายประการ นอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อวงการวรรณคดีศึกษาแล้วยังเป็นการสืบสานวรรณคดีมรดกให้คงอยู่สมดังเจตนารมณ์ของผู้แต่งที่ว่า “หวังทราบรชนได้สืบสร้างมัสการ”

ประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจในการศึกษาวรรณคดีเรื่องลิลิตจันทกินนรคือ การศึกษาวิธีการปรับเปลี่ยนรูปแบบ เนื้อหาและองค์ประกอบต่างๆ จากอรรถกถาจันทกินนรขาดไปสู่วรรณคดีประเภทลิลิตซึ่งสามารถใช้เป็นแนวทางในการศึกษาการปรับเปลี่ยนวรรณคดีที่มีที่มาจากอรรถกถาขาดไปเป็นคำประพันธ์ประเภทต่างๆ ต่อไปได้

เนื้อหาสังเขปของเรื่องลิลิตจันทกินนร

เนื้อเรื่องของลิลิตจันทกินนรในปัจจุบันวัดถูกกล่าวถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าภายหลังจากที่ตรัสรู้แล้วได้เสด็จกลับกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อโปรดพระพุทธรูปบิดา เมื่อพระองค์เสด็จถึงกรุงกบิลพัสดุ์ ความไม่ไต่ราบถึงพระนางพิมพา พระนางเกิดความตื่นตันพระทัยยิ่งนักที่จะได้พบพระพักตร์พระสวามีภายหลังจากที่รอคอยด้วยความทุกข์โศกมาเนิ่นนานจนกลั่นความรู้สึกไว้มิได้จึงกรแสง รับสั่งหาพระราหุลให้เข้าเฝ้าพระบิดาและเสด็จไปกราบทูลให้พระเจ้าสุทโธทนะ ฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะเมื่อทรงทราบว่าพระพุทธรูปองค์เสด็จมาถึงจึงรีบเสด็จไปทูลให้ไปประทับยังปราสาทภายในพระราชวัง หลังจากนั้นได้ถวายภัตตาหารแด่พระพุทธรูปองค์และพระสาวก ครั้นพระพุทธรูปเสวยเสร็จแล้วมีรับสั่งว่าจะเสด็จไปตำหนักมารดาพระราหุล

เมื่อพระพุทธรูปเสด็จไปประทับที่ตำหนักพระนางพิมพาแล้ว พระนางได้มาเข้าเฝ้าและพรรณนาถึงความทุกข์โศกหลังจากที่พระสวามีทรงผนวช ฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะได้กล่าวยกย่องคุณความดีของพระนางพิมพาว่าพระนางเป็นยอดของพระสุณิสา หลังจากที่พระพุทธรูปเสด็จออกผนวชพระนางไม่เคยปันใจให้ชายอื่น แม้จะมีกษัตริย์จากต่างเมืองทราบข่าวว่าพระนางพิมพาเป็นหม้ายมานานแล้วได้ส่งบรรณาการมาถวายและขอพระนางพิมพาไปเป็นพระมเหสี พระนาง

ไม่เคยยินยอมแม้สักครั้ง พระพุทธองค์จึงตรัสเทศนาว่า คุณความดีของพระนางพิมพาที่มีความจงรักภักดีต่อสามีนั้นมีได้มีแต่เพียงชาตินี้ แม้อิตติชาติมีกำเนิดเป็นกนิรีพระนางก็ยังรักมันคงต่อคู่ครองอยู่เสมอแล้วทรงเล่าเรื่องอิตติชาตินั้น

ในอดีตชาติพระพุทธองค์เสวยพระชาติเป็นกนิรีมีนางกนิรีเป็นภรรยา ทั้งสองอาศัยอยู่ที่เขาจันทบรรพต วันหนึ่งขณะที่พระจันทกนิรีเล่นน้ำมีนางจันทกนิรีร้ายร้ายอยู่ข้างๆ พระเจ้าพรหมทัดแห่งเมืองพาราณสีเสด็จประพาสป่าเพื่อล่าสัตว์ ได้ยินเสียงนางจันทกนิรีขับร้องได้ไพบระต้องพระทัยจนเกิดความลุ่มหลงและคิดอยากครอบครองนาง จึงได้แปลงศรฆ่าพระจันทกนิรีเสียชีวิต นางจันทกนิรีเศร้าโศกมากเผ้าร่ำร้องอ้อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยสามีของนางให้ฟื้นคืนชีพ

หลังจากที่พระจันทกนิรีสิ้นชีวิต พระเจ้าพรหมทัดปรากฏกายให้นางจันทกนิรีเห็นและพูดจาเกลี้ยกล่อมให้นางยอมเป็นนมเหสี นางจันทกนิรีนอกจากจะไม่ยอมละทิ้งสามีแล้วนางยังโกรธแค้น กล่าวบริภาษพระเจ้าพรหมทัดให้มัวนเป็นไป พระเจ้าพรหมทัดเมื่อเห็นว่าไม่สามารถเกลี้ยกล่อมนางให้เป็นนมเหสีได้ จึงล้มเลิกความพยายามและเสด็จกลับเมือง ฝ่ายนางจันทกนิรียังคงอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งปวงให้ลงมาช่วยชุบชีวิตสามี พระอินทร์จึงแปลงกายเป็นพราหมณ์มาชุบชีวิตให้พระจันทกนิรีฟื้น ส่วนพระเจ้าพรหมทัดด้วยผลแห่งการก่อกรรมชั่วทำให้พระองค์ขึ้นประทับบนบัลลังก์ไม่ได้เกิดความร้อนร้อนและสิ้นพระชนม์ในที่สุด

หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องราวในอดีตชาติจบลง ทรงประชุมชาดกให้ทุกคนในที่นั้นได้ทราบ bahwa พระจันทกนิรีมีกำเนิดในชาติปัจจุบันเป็นพระองค์เอง นางจันทกนิรีเป็นพระนางพิมพา พระเจ้าพรหมทัดกำเนิดเป็นพระเทวทัต และพระอินทร์เป็นพระอนูรุท

จากอรรถกถาจันทกนิรชาดกสู่ลิลิตจันทกนิร:

กระบวนการสร้างสรรค์ให้เป็นวรรณคดีร้อยกรอง

ลิลิตจันทกนิรมีที่มาของเรื่องและการลำดับเรื่องจากอรรถกถาจันทกนิรชาดก อรรถกถาชาดกคือ ส่วนอธิบายขยายความชาดกในพระไตรปิฎก

เพื่อให้เรื่องราวการเสวยพระชาติในอดีตของพระโพธิสัตว์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น คือ มีเรื่องราวการปรารภบอกเหตุของการเล่าเรื่อง มีเรื่องราวในอดีตรวมทั้งคาถาซึ่งมักเป็นคำพูดของตัวละคร และมีประชุมชาดกหรือสโมธานคือการกลับชาติมาเกิดของตัวละคร (สายวรุณ น้อยนิมิตร, 2542: 20)

กระบวนการที่กวีสร้างสรรค์เรื่องลิลิตจันทกินนรจากอรรถกถาจันทกินนรชาดกมีดังต่อไปนี้

1. รูปแบบ

กวีปรับเปลี่ยนรูปแบบการนำเสนอเรื่องจากอรรถกถาชาดกซึ่งเป็นร้อยแก้วปนกับคาถาร้อยกรองภาษาบาลีมาเป็นวรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิตซึ่งประกอบด้วยรายแต่งสลับโคลง โดยพบทั้งโคลงสอง โคลงสาม และโคลงสี่ตัวอย่างเช่น ในอรรถกถาจันทกินนรชาดกมีข้อความว่า

...เมื่อพระเจ้าพาราณสีได้ทรงสดับคำที่นางจันทกินนรซึ่งยืนอยู่
บนยอดภูเขา กล่าวปริเทวนาการเป็นคาถาล้วนแต่แสดงให้ทุกข์
แก่พระองค์ให้มีเหตุต่างๆ ดังนั้น จึงทรงปล่อย
นางจันทกินนรเป็นคาถาว่า

มา ตว จนฺเท โรหิ มา โสจิ วนฺติมิรมตฺตกฺขิ
มม ตวํ โหหิสิ ภริยา ราชกุเล ปุชิตา นารีภี ฯ ดังนี้

ความว่า แน่จันทกินนรี ตัวเจ้าไม่ควรร้องไห้หรือเศร้าโศกถึง
ผิวเลย แม้จะร้องให้น้ำตานองหน้าสักปานใดก็เท่ากับดอกไม้ใน
สวนที่เหี่ยวแห้งแล้วเราจะตั้งเจ้าให้เป็นตำแหน่งมเหสีของเรา
และจะได้เป็นที่สักการบูชาของนางทั้งหลายในราชตระกูล...

(อรรถกถาจันทกินนรชาดก: 11)

ลิลิตจันทกินนรกล่าวว่า

...ตทา พรหมทตโต ปางนั้นพญาพรหมทัต [...] เหนนาง
นารูบินรา ถึงจอมผาเรียกค่อยค่อย วรรณุชน้อยเภาพวงงา

เชิญน้องมาหาพี่พลัน ผัวอาสัณชีวิตรแล้วอย่าคิดสงไสรย
เชิญมาไปด้วยพี่ จเศกศรีให้เปนนึ่ง เปนจอมมิ่งเฉลิมเมือง
อยู่จะเคื่องรคายอายุ กิรทงหลายแลคนธรรพ์...

โคลงสอง

๑ นางฟงโอราทไท ยิงหยางเพลิงหมื่นไหม้
เพิ่มแค้นทรวงทวิ

โคลงสอง

๑ ฟุนไฟโกรธกริ้ว ดานกระมลภักตรนี้
กล่าวถ้อยสนองไป

โคลงสาม

๑ ตูราภูมินทรราช ดั่งงฎกาจอาธรรมแท้
พิฆาฏผัวกูแล จวบสิ้นวายชน

[...]

โคลงสี่

๑ อุบายกลพ้อมาดแม่น จันใดก็ดี
เรบชอบอัฉาไสรย ทำนด้วย
คนพาลกาจเกรียงไกร หยามหยาบ
มัวมีดเบญจกามม้วย ห่อนพันนรการ

(ลิลิตจันทกินร: หน้าปลาย)

การปรับเปลี่ยนด้านรูปแบบจากอรรถกถาชาดกมาเป็นวรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิตแสดงให้เห็นการสร้างสรรค์ของกวีคือ การแทรกคำและประโยคภาษาบาลีไว้ในบทร่ายตลอดเรื่อง ซึ่งในต้นฉบับเขียนด้วยอักษรขอมบรรจง น่าสังเกตว่าคำและประโยคภาษาบาลีที่แทรกไว้นั้นไม่ใช่คาถาจากจันทกินรชาดกหรือจากอรรถกถาจันทกินรชาดก แต่เป็นคำและประโยคบาลีที่กวีแต่งขึ้นใหม่ นอกจากนี้กวียังได้แปลเป็นภาษาไทย

การแปลแต่งที่พบในลิลิตจันทกินนรมี 2 ประเภท ได้แก่

1.1 การแปลแต่งจากภาษาบาลีเป็นคำๆ ตัวอย่างเช่น

ร่าย

๑ ...พระทศพลเสด็จสู่ที่ มนเทียรศรีศฤงษณ สหส
 เชน กับบรรพตศยคณสงฆ แสดงจำนงบิณฑบาตร ชาว
 ประชา ราษฎร์สัทธา เสี่ยงสัทสาอื้ออึง กิตติสทโธ สนั่น
 ถึงพระกรรมพิมภา นางพญาได้สดับ กฤษติสัพพนครวาท
 ว่าพระมุนีเสด็จกลับ รับบิณฑบาตรราษฎร ววเรสิ ก็
 แยมบรรชรสิงหาสน ทศนานารรถอาตุล...

(ลิลิตจันทกินนร: หน้าต้น)

2. การแปลแต่งจากภาษาบาลีที่เป็นประโยค ตัวอย่างเช่น

ร่าย

๑ ...อดีต พาราณสียิ พุรหมทตโตนามรชชกาเร
 สิ แต่กาลก่อนยังมี พระผู้บดีเสวยสมบัติ ทรงนามพรมหัต
 สมยา ไทปวาริเบศ ประเทศมहिมา ชื่อภารณะศรี มณฑล
 ศิรกรุงไกร โกโคล้วนพิเศศ ไอสวรรยศมไหย องค์ท่านไท
 เฉลียวฉลาด เรื่องรู้สารทเจนศิลป์ ธนูนิลศรศรี หลายที่
 รัชชานะ ศัตตบุลละบอาจ ไพรินาศบกลาย...

(ลิลิตจันทกินนร: หน้าต้น)

การที่กวีแทรกคำและประโยคภาษาบาลีไว้ในบทร่ายและมีการแปลแต่ง
 ถ้อยคำภาษาบาลีนั้นเป็นเพราะกวีต้องการคงไว้ซึ่งบรรยากาศของความเป็นเรื่อง
 ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งนิยมรจนาด้วยภาษาบาลี โดยถือว่าภาษาบาลีคือภาษาที่
 บันทึกพุทธวจนะ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2540: 7)

2. เนื้อหา

การสร้างสรรค์เนื้อหาของลิลิตจันทกินนรมีดังนี้

2.1 เนื้อหาตามโครงสร้างหลักของอรรถกถาชาดกและการเพิ่มหรือเปลี่ยนรายละเอียด

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบการลำดับเรื่องและเสนอเนื้อหาของอรรถกถาจันทกินนรชาดกกับลิลิตจันทกินนร

การลำดับเรื่อง	การลำดับเรื่องและการเสนอเนื้อหา		
	อรรถกถาจันทกินนรชาดก	ลิลิตจันทกินนร	
		ส่วนที่ตรงกับอรรถกถา	ส่วนที่เพิ่ม/เปลี่ยนจากอรรถกถา
ปัจจุบัน วัตถุ	- พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธารามใกล้เมืองกบิลพัสดุ์ - ทรงแปรภถึงพระนางพิมพาซึ่งเป็นเหตุให้พระองค์เทศนาเรื่องจันทกินนร	- พระพุทธเจ้าเสด็จมายังกรุงราชคฤห์และกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อแสดงธรรมโปรดพระพุทธบิดาและพระประยูรญาติ	- พระพุทธเจ้าแสดงธรรมเทศนาโปรดปัจจุวัคคีย์ก่อนเสด็จยังกรุงราชคฤห์และกรุงกบิลพัสดุ์ - เหล่าศากยวงศ์และอาณาประชาราษฎร์ต่างปลื้มปิติ - พระนางพิมพาทราบว่พระพุทธเจ้าเสด็จมาจึงชวนให้พระราหุลรู้จักพระพักตร์พระราชบิดา - พระนางพิมพากระแสรีบเสด็จไปเข้าเฝ้าพระเจ้าสุทโธทนะ
	- พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับ ณ ราชนิเวศน์ของสมเด็จพระพุทธบิดา	- พระเจ้าสุทโธทนะเสด็จไปนิมนต์พระพุทธเจ้ามาประทับยังปราสาท	- พระเจ้าสุทโธทนะมีรับสั่งให้ตกแต่งปราสาทให้สวยงามเพื่อถวายแด่พระพุทธเจ้า

การ ลำดับ เรื่อง	การลำดับเรื่องและการเสนอเนื้อหา		
	อรรถกถา จันทกนิพนธ์ชาดก	ลิลิตจันทกนิพนธ์	
		ส่วนที่ตรงกับ อรรถกถาฯ	ส่วนที่เพิ่ม/เปลี่ยนจาก อรรถกถาฯ
	- ทรงแสดงมหาธรรม पालชาดกโปรด สมเด็จพระพุทธรบิตา		
	- ทรงรับอาหาร บิณฑบาตจาก พระพุทธรบิตา	- ทรงรับอาหาร บิณฑบาตจาก พระพุทธรบิตา	
	- ทรงดำริว่าจะเสด็จ ยังตำหนักพระนาง พิมพา	- ทรงดำริว่าจะ เสด็จยังตำหนัก พระนางพิมพา	
	- พระพุทธรเจ้าเสด็จ ถึงปราสาทพระนาง พิมพา	- พระพุทธรเจ้าเสด็จ ถึงปราสาทพระนาง พิมพา	- พระพุทธรเจ้ารับสั่งกับ พระสารีบุตรว่าจงอย่า ห้ามปรามพระนางพิมพา หากเข้าใกล้พระองค์
	- พระนางพิมพาทรง กลั้นพระโศกไว้ได้ ทรงประทับกราบ ถวายบังคมพระพุทธร องค์ด้วยกิริยาอันสงบ		- พระนางพิมพาแสดง อาการคร่ำครวญอย่าง หนัก
	- พระเจ้าสุทโธทนะ ตรัสสรรเสริญคุณ พระนางพิมพา	- พระเจ้าสุทโธทนะ ตรัสสรรเสริญคุณ พระนางพิมพา	- พระเจ้าสุทโธทนะตรัส สรรเสริญว่าพระนางคือ “ผู้ยอดเยี่ยมศรีสะไภ้”

การลำดับเรื่อง	การลำดับเรื่องและการเสนอเนื้อหา		
	อรรถกถา จันทกนิรชาดก	ลิลิตจันทกนิร	
		ส่วนที่ตรงกับ อรรถกถาฯ	ส่วนที่เพิ่ม/เปลี่ยนจาก อรรถกถาฯ
	- พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความซื่อสัตย์ต่อ พระสวามีนั้นไม่ได้มี เฉพาะชาตินี้ จึงได้ นำอดีตนิทานมาตรัส เทศนา	- พระพุทธเจ้าตรัส ว่าด้วยความ ซื่อสัตย์ต่อ พระสวามีนั้นไม่ได้ มีเฉพาะชาตินี้ จึงได้นำอดีตนิทาน มาตรัสเทศนา	
	- กล่าวถึงพระเจ้า พรหมทัตกษัตริย์ ครองกรุงพาราณสี	- กล่าวถึงพระเจ้า พรหมทัตกษัตริย์ ครองกรุงพาราณสี	- พระเจ้าพรหมทัตมี บริวารมากมายและมี พระปรีชาสามารถเป็นที่ เลื่องลือ
	- พระพุทธเจ้ามี กำเนิดเป็นพระจันท กนิร พระนางพิมพา เป็นนางจันทกนิรี	- พระพุทธเจ้ามี กำเนิดเป็นพระ จันทกนิร พระนาง พิมพาเป็นนางจันท กนิรี	- บนเขาจันทบรรพต ประกอบด้วยเหล่ากนิร กนิรีต่างพากันเล่นน้ำ ด้วยความสำราญ มีพิภยธรและคนธรรพ์ อาศัยอยู่ด้วย
อดีต วัตถุ	- พระเจ้าพรหมทัต เสด็จประพาสป่า หิมพานต์เพื่อล่าสัตว์ เพียงลำพัง	- พระเจ้าพรหมทัต เสด็จประพาสป่า หิมพานต์เพื่อล่า สัตว์	- พระองค์ลงสรงชำระองค์ ก่อนเดินทาง พร้อม บรรดาเสนาอำมาตย์ ด้วยขบวนพยุหยาตรา ทางสถลมารคอย่าง สมพระเกียรติ

การ ลำดับ เรื่อง	การลำดับเรื่องและการเสนอเนื้อหา		
	อรรถกถา จันทกนิพนธ์ชาดก	ลิลิตจันทกนิพนธ์	
		ส่วนที่ตรงกับ อรรถกถาฯ	ส่วนที่เพิ่ม/เปลี่ยนจาก อรรถกถาฯ
	- ระหว่างล่ำสัตรี พระเจ้าพรหมทัต บังเอิญพบกนิพนธ์ สองสามีภรรยาร้องรำ ทำเพลงอยู่ริมน้ำ ทรงสดับเสียงนาง จันทกนิรีไพละระต้อง พระทัยยิ่งนักทรง ปรารภนางนางเป็น มเหสี	- ระหว่างล่ำสัตรี พระเจ้าพรหมทัต บังเอิญพบกนิพนธ์ สองสามีภรรยา ร้องรำทำเพลงอยู่ ริมน้ำ ทรงสดับ เสียงนางจันทกนิรี ไพละระต้องพระทัย ยิ่งนักทรงปรารภนา นางเป็นมเหสี	- ตลอดทางเสด็จประพาส ทรงเกษมสำราญเพราะ ความร่มรื่นของมวลหมู่ ไม้และสรรพสัตว์ในป่า หิมพานต์
	- ทรงแผลงศร ปลิดชีพกนิพนธ์ผู้สามี เสียชีวิต	- ทรงแผลงศร ปลิดชีพกนิพนธ์ ผู้สามีเสียชีวิต	
	- พระจันทกนิพนธ์ร้อง ด้วยความเจ็บปวด - นางจันทกนิรีคร่ำครวญ อยู่ข้างศพสามี - นางจันทกนิรีเห็นว่า ผู้ฆ่าสามีคือ พระเจ้าพรหมทัต จึงบินหนีไปบ่นยอ เขาและกล่าวบริภาษ	- พระจันทกนิพนธ์ ล้มลงและได้กล่าว ลาภรรยาอันเป็นที่รัก	- นางจันทกนิรีคร่ำครวญ อยู่ข้างศพสามีด้วยความ ทุกข์สุดแสนสาหัส
	- พระเจ้าพรหมทัต ตรัสเกลี้ยกล่อมให้ นางจันทกนิรียอม เป็นมเหสี	- พระเจ้าพรหมทัต ตรัสเกลี้ยกล่อม นางจันทกนิรี ให้ยอมเป็นมเหสี	

การลำดับเรื่อง	การลำดับเรื่องและการเสนอเนื้อหา		
	อรรถกถา จันทกนิรรชาดก	ลิลิตจันทกนิรร	
		ส่วนที่ตรงกับ อรรถกถา	ส่วนที่เพิ่ม/เปลี่ยนจาก อรรถกถา
	- นางจันทกนิรี ไม่ยอม	- นางจันทกนิรี ไม่ยอม	- นางกล่าวบริภาษ พระเจ้าพรหมทัตให้ได้ รับผลกรรมที่ก่อขึ้น
	- พระเจ้าพรหมทัตมี พระราชหฤทัยหน่าย จากนางจึงเสด็จ จากไป	- พระเจ้าพรหมทัต มีพระราชหฤทัย หน่ายจากนางจึง เสด็จจากไป	- พระองค์ถือว่า นางจันทกนิรี
	- เมื่อพระเจ้า พรหมทัตเสด็จไป แล้วนางจึงลงมาอุ้ม กอดศพลามิ		- พระองค์เสด็จกลับกรุง พาราณสีและด้วยแรง แห่งบาป ทำให้พระเจ้า พรหมทัตสิ้นพระชนม์
	- นางได้ทำเทวษณาน กรรมการบวงสรวง ด้วยวาจาต่อพระ อินทร์ให้ช่วยสามี	- นางได้ทำเทวษณาน กรรมการบวงสรวง ด้วยวาจาต่อพระ อินทร์ให้ช่วยสามี	- บรรดาเทพต่างเห็น ใจในความรักความซื่อสัตย์ ของนางกนิรี และไม่พึงใจ ในพฤติกรรมชั่วช้าของ พระเจ้าพรหมทัต
	- พระอินทร์ทรงแปลง กายเป็นพราหมณ์ถือ คนโทน้ำโปรดชุบ ชีวิตพระจันทกนิรร - นางจันทกนิรีก้ม กราบและกล่าวคาถา ขอบคุณพระอินทร์	- พระอินทร์ทรง แปลงกายเป็น พราหมณ์ช่วยชุบ ชีวิต พระจันทกนิรร	- พระอินทร์บันดาลให้ เกิดน้ำวิเศษโปรยปราย ลงมาขโมกกายชุบชีวิต พระจันทกนิรร - นางจันทกนิรี เล่าเรื่องราวที่เกิดขึ้นให้ พระจันทกนิรรฟัง - พระจันทกนิรรซาบซึ้ง ในความรัก ซื่อสัตย์ของ นางจันทกนิรี

การลำดับเรื่อง	การลำดับเรื่องและการเสนอเนื้อหา		
	อรรถกถา จันทกนิพนธ์ชาดก	ลิลิตจันทกนิพนธ์	
		ส่วนที่ตรงกับ อรรถกถา	ส่วนที่เพิ่ม/เปลี่ยนจาก อรรถกถา
	- พระอินทร์ทรง ประทานโอวาท - นางจันทกนิรีและ พระจันทกนิพนธ์พากัน กลับยังยอดเขา จันทบรรพต	- พระอินทร์ทรง ประทานโอวาท	- ทรงประทานโอวาทให้ พระจันทกนิพนธ์บำเพ็ญ บารมีต่อไป - พระอินทร์เสด็จสู่สวรรค์ ชั้นดาวดึงส์
สโมธาน	- พระพุทธเจ้าทรง ประชุมชาดกด้วยการ เชื่อมโยงเรื่องในอดีตเข้ากับ ปัจจุบันว่า พระอินทร์กำเนิดเป็น พระอนุรุทธ พระจันทกนิพนธ์ กำเนิดเป็นพระองค์ นางจันทกนิรีกำเนิด เป็นพระนางพิมพา และพระเจ้าพรหมทัต กำเนิดเป็นพระเทวทัต	- พระพุทธเจ้าทรง ประชุมชาดกด้วย การเชื่อมโยงเรื่องใน อดีตเข้ากับปัจจุบัน ว่าพระอินทร์กำเนิด เป็นพระอนุรุทธ พระจันทกนิพนธ์ กำเนิดเป็นพระองค์ นางจันทกนิรี กำเนิดเป็นพระนาง พิมพาและพระเจ้า พรหมทัตกำเนิด เป็นพระเทวทัต	- ผู้แต่งบอกมูลเหตุในการ แต่งและขอให้อ่านสงสัย จากการแต่งส่งผลให้ตน ประสบแต่ความสุขไร้ โรคภัยใดๆ กล้ากราบ

จากตารางที่ 1 เห็นได้ว่าลิลิตจันทกนิพนธ์มีการลำดับเรื่องตามโครงสร้างหลักของอรรถกถาชาดก คือ ปัจจุบันนัตถุ อดีตนัตถุ และสโมธาน สิ่งที่ต่างออกไปคือเนื้อหาบางตอนมีการเพิ่มเหตุการณ์และการพรรณานarayanaละเอียดมากขึ้น ดังนี้

ปัจจุบันวัตถุ กวีได้เพิ่มการพรรณนารายละเอียดตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จถึงกรุงกบิลพัสดุ์โดยกล่าวถึงความศรัทธาของอาณาประชาราษฎร์ที่ส่งเสียงอื้ออึงด้วยความปลาบปลื้มที่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ในอรรถกถาจินตกนิรชาดกกล่าวว่า

...สมเด็จพระบรมศาสดาเสด็จไปประทับ ณ ราชนิเวศน์
ของสมเด็จพระพุทธบิดา เพื่อทรงรับอาหารบิณฑบาตก่อน
แต่เวลาที่จะเสวย พระองค์ทรงแสดงมหาธรรมपालชาดก
โปรดพุทธบิดา...

(อรรถกถาจินตกนิรชาดก: 8)

ในลิลิตจินตกนิรกล่าวว่า

...ทรงจินตนาการอุณโนศ จักเสด็จมาโปรดพระวงษา
สุทโธทนะปมฺพา มีพุทธบิดาเป็นต้น จรเสด็จลโปรตสัถวมา
ราชตหิ ยบยั้งทับจร ราชฤทธนครนั้น จวนเหมือนตรุดสุด
ตรัสธรรมอุตมพิศใหม่ โปรตสัถวได้มรรคญาณ ยาวะดล
สถานกบิลพัสดุ์ บุรีรัตนอันเขมม เสนากตุมภิกาทโย
เป็นที่เปรมหมู่นิกร พลอัศสรพลรถ อิกพลคชหัตถ์ ควร
ปรีดาพื้นพระยาดี เหล่าสากยราชกระฎูลวงษ ยิงอัคพงษ์
ในแหล่งหล้า จอประมาเลิศล้ำ พระทศพลเสด็จสู่ที่
มนเทียรศรีฤทธน สหสัสมน กับบรรพสัศยคณะสงฆ
เสด็จจำนงบิณฑบาตร ชาวประชาราษฎร์สัศธา เสียงสัศ
สาอื้ออึง กิตติสกุโธ สนั่นถึงพระกรรมพิมภา...

(ลิลิตจินตกนิร: หน้าต้น)

นอกจากนี้ยังมีการเพิ่มเหตุการณ์ให้พระนางพิมพาเรียกหาพระราहुลให้ทอดพระเนตรพระพักตร์พระบิดา ขณะที่อรรถกถาชาดกไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ ให้พระนางพิมพาไปกราบทูลพระเจ้าสุทโธทนะ พระเจ้าสุทโธทนะมีรับสั่ง

ให้ตกแต่งปราสาทถวายพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้ารับสั่งแก่พระสารีบุตรว่าอย่าได้ห้ามพระนางพิมพาหากพระนางจะเสด็จเข้าใกล้พระองค์ นอกจากนี้ก็ยังไม่เปลี่ยนแปลงเนื้อหาโดยให้พระนางพิมพาแสดงอาการคร่ำครวญเพราะเหตุจากการพลัดพรากมากกว่าบทบาทของพระนางพิมพาที่ปรากฏในอรรถกถาจันทกินนรชาดก เป็นต้น

อดีตวัตถุ คือการกล่าวถึงอดีตนิทานที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นมาตีสเหตุนา ส่วนนี้มีการเพิ่มและเปลี่ยนแปลงรายละเอียดดังแสดงในตารางข้างต้น แต่สิ่งที่น่าสนใจอยู่ที่การเพิ่มเหตุการณ์อวสานของตัวละครปัทม คือพระเจ้าพรหมทัตให้พบจุตจบ คือความตาย เนื้อหาส่วนนี้ทำให้เห็นว่าเนื้อเรื่องมีการคลี่คลายในลักษณะที่สอดคล้องกับคติธรรมทางพุทธศาสนาที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ทั้งนี้ผู้อ่านจะได้ตระหนักถึงสัจธรรมที่แฝงมากับเรื่องได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

สโมธาน คือส่วนที่พระพุทธเจ้ากล่าวประชุมชาดก เนื้อหาการกลับชาติมาเกิดในปัจจุบันของอรรถกถาจันทกินนรชาดกตรงกันกับลิลิตจันทกินนร

2.2 เนื้อหาแทรกตามแบบการประพันธ์วรรณคดีร้อยกรอง

นอกจากลิลิตจันทกินนรจะมีการลำดับเรื่องตามโครงสร้างหลักของอรรถกถาจันทกินนรชาดกและได้เพิ่มเหตุการณ์และการพรรณนารายละเอียดมากขึ้นแล้ว ในส่วนเนื้อหายังมีการแทรกบทพรรณนาตามแบบการประพันธ์วรรณคดีร้อยกรอง ได้แก่ การมีบทประณามพจน์หรือบทไหว้ครู บทแต่งองค์ทรงเครื่องของตัวละครหลัก บทชมธรรมชาติ บทชมโฉม บทอัสถรรย์ และบทนิราศ เป็นต้น ทั้งนี้ผู้เขียนได้นำบทพรรณนาจากเรื่องลิลิตพระลอมาแสดงเทียบด้วยเหตุผลว่าเรื่องลิลิตพระลอและลิลิตจันทกินนรเป็นวรรณคดีร้อยกรองประเภทเดียวกัน อีกทั้งยังเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยาเหมือนกัน การนำมาแสดงเทียบทำให้เห็นว่าเรื่องลิลิตจันทกินนรมีลักษณะร่วมของวรรณคดีร้อยกรองไทยที่มีขนบการแต่งเฉพาะดังนี้

ตารางที่ 2 แสดงบทพรรณนาตามแบบการประพันธ์วรรณคดีร้อยกรองของไทย

บท พรรณนา	ลิลิตพระลอ	ลิลิตจันทกินนร
บทแต่งองค์ ทรงเครื่อง	๑ ทรงทองกรจรัส พาทูร์ตูปมิงกรกลาย ขำมรงค์พรายพิริศแพรว มกุฎแก้วแสงใส ทรงพิชัยอาวุธเสร็จ บพิตรเสด็จหน่วยนา ตั้งพระยาราชาไกรสร	๑ ธรงภูสาพรรณจรัส สร้อยสองรัตน สนับเพลา กันเจียกเนาวรัตน์มงกุฎ สังวารถมแทมเกจ ๖เสดงทรงพระบรรด ศรเกาทันธนูยง สภากองคส์พรเสจ
บทชม ธรรมชาติ	๑ เหลียวแลทิวเทินป่า ฝ่าแฝกแซมแกมเลา ดงประเดาประตุ หมู่มั้ย่างมั้ยง ตะเคียน สูงสุดหมอก พะยอมดอกท่งเมฆ อกเนกไม้ หลายพรรณ มีวัลย์เวียนเกี้ยวกิ่ง ไม้แมก มิ่งไพบระบัดฯ	๑ ป่าระหงไม่มีพรรณ ปลูกิดา บางตุม บาลเปन्हั่น ช่อชั้นเกสรแซม บุนนาก แนมคั่นธง นางแย้มประยงสาวหยุด สาระภิกุดมลูลี ปีบจำปีจำปา มลิล ลินจง ลำตวนดงกระดังงา แก้ว กรณิกาก้องชัน
บทชมโฉม	๑ โฉมนางเหมือนหยาดฟ้า ลงดิน งามเจืออันอัปสรอินทร์ สุธล้า อย่าคิดอย่าครวญถึง ถึงยาก แลนา ชมเยแ่มทั่วหน้า หน่อท้าวมีบุญ	๑ พลัับพลิตยลเร้งคล้าย ถันนาง ผิวดุจเรียบปาง สวาดิเกล็น ขานางเหลือบกลพลง เสียวราศ มาแ ยลยั้งคิตคิตเตือนตัน เริ่มเร้าศเซย
บทอัศจรรย์	๑ บุษบาบานคลี่คล้อย สร้อยและ สร้อยซ้อนสร้อย เสียตสร้อยสระศรี ๑ ภูมรีคลี่คู่เกล้า กลางกมล ยันแย้ ยั่วร้องขานกัน	๑ ภูมรีเทาร่อนร้อง เซยรศ สุมาลยปรากฏ กลิ่นกล้วย วายุโบกโบยทศ ทิศเหล่า นันนา ฝูงภมรเมาหมัว แนบเกล้าเคยเซย
บทนิราศ	๑ เห็นดาวเตียรดาห้อย เวหา เหมือนหมูสาวสนมมา ไฟเฝ้า พิศดูย้อมดารา เรียงรอบ ไปนา โอ้อ่อนสาวสนมหน้า หนุ่มร้างเรมสมร	๑ ๖ขนี้รนาทพิ์สร้อย พิศพฤษะเร้งสท้อย ว่าน่องเสดจตาม ๑ ทรงหมู่สนมล้อม เคยภิบาลแห่ห้อม บาทไทจรุเซย

จากตารางข้างต้นแสดงให้เห็นว่ากวีสามารถสอดแทรกบทพรรณนา
ดังกล่าวไว้ในเนื้อเรื่องตามขนบนิยมในการแต่งวรรณคดีร้อยกรองของไทย ทำให้
เห็นวิธีการของกวีในการปรับเปลี่ยนเรื่องทางพระพุทธศาสนาให้มีลักษณะเป็น
ร้อยกรองไทยได้อย่างสมบูรณ์

3. แก่นเรื่องและสาระสำคัญของเรื่อง

อรรถกถาจินตนิพนธ์ชาตกและลิลิตจินตนิพนธ์ต้องการนำเสนอสาระสำคัญของเรื่องคือ “ความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ต่อพระสวามีของพระนางพิมพาทั้งในอดีตและปัจจุบัน” โดยมีนัยแฝงว่า คุณงามความดีที่สตรีผู้นี้ได้ประกอบขึ้นทั้งในอดีตและปัจจุบันเป็นคุณความดีที่ยิ่งใหญ่ ยากที่จะหาสตรีใดเทียบเทียมได้ เหมาะสมแล้วที่จะเป็น “นางคู่พระบารมี” ทุกภพทุกชาติ

แม้ที่จะปรับเปลี่ยนรูปแบบจากอรรถกถาชาตกเป็นลิลิตก็ไม่ได้ทำให้แก่นเรื่อง คือ การสรรเสริญคุณความดีของพระนางพิมพาเปลี่ยนแปลงไปด้วย แต่กลับมีวิธีการเน้นแก่นเรื่องให้เด่นชัดมากขึ้นโดยการทำให้สถานภาพและบทบาทในฐานะแม่และภรรยาของพระนางพิมพาชัดเจนด้วยการเพิ่มตัวละคร พระราहुลและเพิ่มการพรรณนาความคิดอารมณ์และความรู้สึกของตัวละครมากกว่าที่ปรากฏในอรรถกถาจินตนิพนธ์ชาตก

บทบาทของพระนางพิมพาในฐานะภรรยาที่รักสามีมากเมื่อต้องพลัดพราก จึงมีการแสดงการคร่ำครวญ ในเรื่องลิลิตจินตนิพนธ์ก็ได้ปรับเปลี่ยนให้พระนางพิมพาแสดงออกทางภาวะอารมณ์และความรู้สึกนึกคิดมากกว่าที่ปรากฏในอรรถกถา โดยผู้อ่านจะรับรู้ได้ตั้งแต่เริ่มปรากฏตัวละคร กล่าวคือ เมื่อพระนางทราบข่าวพระพุทธรเจ้าเสด็จกลับกรุงกบิลพัสดุ์ พระนางก็มีรับสั่งเรียกหาพระราहुลให้เข้าเฝ้าพระบิดา ระหว่างทางเสด็จไปกราบทูลพระเจ้าสุทโธทนะพระนางก็เดินพลางร้องไห้พลางด้วยความทุกข์พระทัยแสนสาหัส ด้วยพระนางรอคอยการเสด็จกลับของพระสวามีมายาวนาน เมื่อจะได้พบพระพักตร์จึงสุดกลั้นความดีพระทัยระคนกับความทุกข์ตรมเหล่านั้นไว้มิได้จึงกรแสงไต่อกอย่างมากโดยมีอายุผู้ใดถึงความว่า

...ส่วนนางกระษัตริย์พิมพา เหนองคภักทวาเสตจันถ์ นางก็ยั้ง
 คลานดุ่มดวล ถึงพระครวญกราบลง ทรงกรรแสงวิลาป
 ภักตราอาบชลเนตรนอง ผิวมัวหมองระกำจิตจร จึงอุทิศ
 กราบทูล ความอาดูกลแสนทเวศ ปางพระองค์พุเรศนคร

อุระร้อนดังจะทำลาย ปานกายจเปนทุลี บอادرชีวีวินาศ
 ห่วงด้วยราชราหุล ยงงแอบอุ้นถันะบริพาต ชาวประชาราษ
 ครหา จึงเรียกราหุลมาอภิวันท์ ทรงแสนสลวยยิ่งนัก
 เฉพาะพระภักตธนาถา...

(ลิลิตจันทกินนร: หน้าต้น)

พระนางพิมพากราบทูลพระพุทธองค์ถึงความทุกข์โศกที่เกิดขึ้น
 ภายหลังจากพระพุทธองค์เสด็จออกผนวช บทบาทของพระนางพิมพาในฐานะ
 ภรรยาที่พลัดพรากจากสามีเป็นที่รักแสดงออกผ่านการพิลาปรำพันถึงความ
 ข้างต้นปรากฏเฉพาะในลิลิตจันทกินนรเท่านั้น ในอรรถกถาบทบาทของภรรยาที่
 คร่ำครวญด้วยความทุกข์โศกจากเหตุพลัดพรากไม่โดดเด่นเท่า บทบาทภรรยาของ
 พระนางพิมพาในอรรถกถาจันทกินนรขาดกลีบถูกสร้างให้กลืนความทุกข์โศกไว้
 ได้โดยไม่แสดงอาการคร่ำครวญใดๆ ดังนี้

...ส่วนพระมารดาพระราหุลทรงกลั้นพระโศกไว้ในพระทัยได้
 ทรงประทับกราบถวายบังคมสมเด็จพระบรมศาสดาโดยปรกติ
 มิได้มีอาการวิปริตอันใด เป็นโดยพระนางมีความนับถือการะ
 ยำเกรงต่อสมเด็จพระบรมกษัตริย์...

(อรรถกถาจันทกินนรชาดก: 8)

จึงกล่าวได้ว่าเรื่องลิลิตจันทกินนรก็จงใจสร้างพระนางพิมพาให้แสดง
 ภาวะอารมณ์สะท้อนใจต่างจากอรรถกถาจันทกินนรชาดกอย่างเห็นได้ชัด

บทบาทอีกประการหนึ่งที่เน้นมากในลิลิตจันทกินนรคือ สถานภาพ
 ของแม่ที่รักลูกยิ่งกว่าชีวิตไม่ยอมทิ้งลูกแม้ว่าจะไม่มีสามีและไม่ว่าจะเผชิญกับ
 สถานการณ์ใดก็ตาม ปรากฏในเรื่องลิลิตจันทกินนรในตอนที่พระนางพิมพาตรัส
 เล่าถึงความทุกข์โศกที่เกิดขึ้นหลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จออกผนวช ทรงเล่าให้
 พระพุทธเจ้าฟังว่าแม้จะทรงทุกข์แสนสาหัสจากการพลัดพรากเพียงใด พระนางก็
 ไม่อาจทิ้งราชบุตรได้ “บอادرชีวีวินาศ ห่วงด้วยราชราหุล ยงงแอบอุ้น
 ถันะบริพาต ชาวประชาราษครหา”

นอกจากนี้ลิลิตจันทกินนรยังแสดงให้เห็นถึงบทบาทของพระนางพิมพาในฐานะแม่ด้านหนึ่ง คือเมื่อมีโอกาสที่พระโอรสจะได้พบพระบิดาจากที่ไม่เคยได้พบกันตั้งแต่ถือกำเนิดมา พระนางไม่ละทิ้งโอกาสนี้ การทำเช่นนี้เป็นการแสดงบทบาทแม่ที่ดีคือ สอนให้ลูกรู้จักรักและเคารพผู้เป็นบิดาบังเกิดเกล้าแม้ว่าจะไม่ได้เลี้ยงดู ดังจะเห็นได้จากประโยคคำสั่งสอนของพระนางพิมพาที่กล่าวต่อพระราชโอรส ซึ่งระคนด้วยความรู้สึกน้อยพระทัยต่ออดีตพระสวามี ดังนี้

...จึงเรียกราหุลลูกรักฯ พ้อจงเลงภักตรพระบิดา คือนางา
บงกเกิดเกล้า เบื้องหน้าเจ้าจรหา ว่ามาดาไม่สามารถ เปนพวก
พาลหินชาติ ทรลักประดาไซ้ช่น้อย เกิดมาพลอยเสียศักดิ์ มิได้
รู้จักบิดา พ่อย่าว่าอย่าสงไสย ไซ้ว่ามาดาจไม่บอก จงแลออกไป
ตามบรรชร ตรงพระกระมาดาไซ้ ตรงนี้พระลูกรักฯเจ้าแม่ พ้อจง
แลเลงเฟ่งพิศ จอมโมลิตองคั่นั้น พระภักตรดูจันทรวันเพ
เปล่งปลั่งเปลื้องราตรี อากาศวิถิหมดเมฆ บริเณทรวงกลด
แผ้วผ่อง...

(ลิลิตจันทกินนร: หน้าที่้น)

บทบาทของพระนางพิมพาในอดีตวัตถุที่มีกำเนิดเป็นนางกินรี เมื่อปรับเปลี่ยนให้เป็นวรรณคดีลิลิตกวียังคงเน้นเรื่องคุณธรรมของสตรีด้านความรัก และซื่อสัตย์ต่อสามีเหมือนอรรธกถาจันทกินนรชาดก สิ่งที่เพิ่มคือการพรรณนาอารมณ์สะท้อนใจของนางจันทกินรีโดยปรับเปลี่ยนให้มีรายละเอียดมากกว่าอรรธกถาจันทกินนรชาดก ยกตัวอย่างเช่น การพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกตอนพระจันทกินนรถูกยิง ในอรรธกถาจันทกินนรชาดก กล่าวว่า

...ฝ่ายนางจันทา เมื่อพระบรมโพธิสัตว์นอนร้องครางอยู่ นางหา
รู้สึกว้าว้าของตนถูกยิงไม่ ครั้นมาได้เห็นนอนสงบนิ่งแนอยู่
จึงคิดว่าความทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่สามีของเราครั้งนี้เป็นเพราะอะไร
หนอ จึงวิ่งเข้าไปดูก็ได้เห็นโลหิตไหลออกจากปากแผลที่ถูกยิง
นางก็ไม่อาจกลั้นความโศกไว้ได้ จึงร้องไห้ขึ้นด้วยเสียงอันดัง...

(อรรธกถาจันทกินนรชาดก: 10)

ในลิลิตจันทกินนรกล่าวว่

...ส่วนนารถกิริ เหนสวามีมรณาศ แสดงลิลิตเมื่อแมน กำสด
สุดแสนทวิ นางเร่งตีทรวงข้า พรีร่ำสหัสศา เลือดในยนา
หลังไหล โอวาทที่ใดพระเคยจรร เข้าจันทรคิริย ชมสระศรี
กับน้องนารถ วันนี้พระบาทนिरา สู้ชั้นฟ้าสวสรวรรคต องค์
เดียวคัลแสดงแล้ว ละเมียดแกว่นไว้ เมียดขอไปเพื่อนองค์
สวสรมบัติวงษเทวัน ควรพระผ่นวะดลเห็จ ละเมียดเจ
เดียวตาย เมียดขอวายชีวาดอม อยู่จักตรอมผิวเผือด โลหิต
เดือดวิกลไหม้ หฤห่อนไกลมาพิมาศ จากอาตมอรุเร เคย
คลึงเกล้าชนชม พิรมยชูปากบ่อน แบนเนื่อนอนชนชม...

(ลิลิตจันทกินนร: หน้าปลาย)

เห็นได้ว่าในอรรถกถาจันทกินนรชาดกกล่าวถึงการคร่ำครวญของนาง
จันทกินนรีไว้อย่างกระชับ ซึ่งต่างจากลิลิตจันทกินนรที่กวีได้พรรณนาอารมณ์
ความรู้สึกของนางจันทกินนรีที่สูญเสียสามีอันเป็นที่รักไว้มากกว่า

จากที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นว่ากวีมีกลวิธีในการเน้นสาระสำคัญ
เรื่องโดยการสร้างบทบาทในฐานะภรรยาและแม่ของพระนางพิมพาให้เด่นชัดมาก
ขึ้นกว่าที่ปรากฏในอรรถกถาจันทกินนรชาดกทำให้เห็นว่าเมื่อกวีปรับเปลี่ยน
รูปแบบคำประพันธ์เป็นร้อยกรองได้มีการเพิ่มรายละเอียดด้านความรู้สึกนึกคิด
การแสดงออกของตัวละคร และการเน้นสาระสำคัญของเรื่องให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ความแตกต่างนี้เป็นไปได้ว่าอรรถกถาจันทกินนรชาดกเป็นการ
อธิบายขยายความเนื้อหาของพุทธพจน์ให้เข้าใจง่ายขึ้น ดังนั้นวัตถุประสงค์หลัก
คือการมุ่งสอนในเรื่องหลักธรรม ในการสร้างตัวละคร เหตุการณ์จึงมิได้เน้น
รายละเอียด ความคิด อารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร เมื่อกวีผู้แต่งลิลิตจันทกินนร
นำเนื้อหามาปรับเปลี่ยนเป็นวรรณคดีร้อยกรองจึงได้เพิ่มอรรถรสสร้างมิติให้
ตัวละครเข้าไปในเรื่องโดยหวังให้เกิดผลทางอารมณ์แก่ผู้อ่านผู้ฟังมากกว่าอรรถกถา
จันทกินนรชาดก

4. การสอดแทรกสารัตถธรรม

สารัตถธรรมที่อรรถกถาจารย์จินนรชาดกและลิลิตจินนทกนำเสนอเด่นชัดคือ เรื่องคุณธรรมของสตรีด้านความรักและชื่อเสียงต่อสามี เมื่อกวีปรับเปลี่ยนจากอรรถกถาชาดกเป็นลิลิต กวีได้สอดแทรกสารัตถธรรมอื่นไว้ด้วย ดังนี้

4.1 กฎแห่งกรรม

อรรถกถาจารย์จินนรชาดกไม่ได้นำเสนอพุทธธรรมข้อนี้ชัดเจนนัก เนื่องจากกล่าวถึงผลแห่งการกระทำเฉพาะฝ่าย “ทำดีได้ดี” คือนางจินนทรี แม้สามีตายก็ไม่ยอมบั่นใจให้ชายอื่น ผลจากการก่อกรรมดีทำให้บรรดาเทพดาต่างเห็นใจ กระทั่งพระอินทร์ช่วยชุบชีวิตสามีของนางให้ฟื้นคืนชีพ แต่ไม่ได้กล่าวถึงผลแห่งการกระทำของฝ่าย “ทำชั่วได้ชั่ว” คือพระเจ้าพรหมทัตที่ก่อกรรมชั่วฆ่าสามีอันเป็นที่รักของคนอื่นแต่กลับไม่ได้ผลกรรมอันใดตอบแทน ขณะที่ลิลิตจินนทก กวีนำเสนอเรื่องกฎแห่งกรรมให้ประจักษ์ชัดทั้งสองฝ่าย กล่าวคือด้วยเหตุที่นาง จินนทรีรักและชื่อเสียงต่อสามีผลแห่งการประกอบกรรมดีทำให้พระอินทร์ช่วยชุบชีวิตพระจินนทรีฟื้นคืนชีพมาครองรักกันดังเดิม

...เพราะบุญของจอมสวาทิ เยวราชขงราม มีความสัจซื่อตรง
จึงพบพวงชมพูหนึ่งบุษบาพรหมอำพน เคยมาดลคำชู แต่
ปางบูรพสมสัง บุปเพนิวาหวิ้ง ต่อตั้งพุทธภูมิ...

(ลิลิตจินนทก: หน้าปลาย)

ส่วนพระเจ้าพรหมทัตกระทำกรรมชั่วฆ่าสามีเพื่อหวังครอบครองภรรยาผู้อื่นท้ายที่สุดต้องชดใช้กรรมด้วยความตาย

...ราชา จึงท้าวกรงพรหมทัต [...] ทาวิสิ ลุถึงบุรีรมยา
ราชขึ้นมนเฑียร บาปกำตามเบียรภูธร เกิดอุบัตริอัน
หฤไทย เรรังไนยสกลองค์ บอจจะดำรงคกาย เพราะว่า
ร้ายกาจพาทา มักมฤดาภิษฐิ บดาหริละอายบาป ลุแก่
ลากอ้อมหมา ชีวติกุเขยย ถึงมรณานิสา ม้วยชีวาตร
นั้นแล...

(ลิลิตจินนทก: หน้าปลาย)

4.2 คีลหำ

กวีผู้แต่งลิลิตจันทกินนรได้สอดแทรกหลักกรรมเรื่องคีลหำ ตอนที่นางจันทกินนรีเตือนสติพระเจ้าพรหมทัตให้ประพฤติถูกต้องตามศีลธรรม โดยชี้ให้เห็นโทษว่าหากไม่ประพฤติตามคีลหำแล้วสิ้นชีวิตไปจักต้องตกนรกหมกไหม้ ดังความว่า

๑ คีลหำพระเจ้าย่อม	บันทูล
ใครล่วงค้ำประยูร	ตรัสไว้
ณรจักเปนมูล	เรือนแห่งตนา
นัยโกฏิไปไหม้	มากหยั่งอุปรมา
(ลิลิตจันทกินนร: หน้าปลาย)	

หากพิจารณาตามเนื้อเรื่องจะเห็นได้ว่าพระเจ้าพรหมทัตนั้น กระทำผิดศีลข้อ 1 ที่ว่าห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิต และศีลข้อที่ 3 ห้ามประพฤติผิดประเวณี อย่างชัดเจนซึ่งนางจันทกินนรีในฐานะผู้ที่มีคุณธรรมจึงได้พูดเตือนสติพระเจ้าพรหมทัตให้กลับตัวเป็นคนดี เลิกประพฤติผิดศีลธรรม

4.3 กิเลสตัณหา

จุดเริ่มต้นเรื่องการพลัดพรากของสามีภรรยาที่รักกันอย่างสุดซึ้ง คือ กิเลสตัณหาของพระเจ้าพรหมทัตซึ่งเป็นกษัตริย์ที่มีสมณกำนัลมากมาย แต่พระองค์ไม่รู้จักพอยังคงอยู่ในกิเลสตัณหาของกามราคะทำให้คิดอยากครอบครองภรรยาของผู้อื่นจนทำให้เกิดกรรมชั่ว ธรรมะข้อนี้กวีผู้แต่งลิลิตจันทกินนรยังคงเน้นให้ผู้อ่านได้ประจักษ์เช่นเดียวกับอรรถกถาจันทกินนรชาดก

การสอดแทรกสัจธรรมของเรื่องลิลิตจันทกินนรทำให้เห็นว่า กวีนอกจากจะปรับเปลี่ยนเนื้อหาและองค์ประกอบต่างๆ ให้สอดคล้องกับการสร้างสรรค์วรรณคดีร้อยกรองแล้ว กวียังเล็งเห็นถึงคุณประโยชน์ของหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่จะทำให้อ่านได้ตระหนักถึงสัจธรรมและสามารถนำไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิตได้อีกด้วย

บทสรุป

การศึกษาการปรับเปลี่ยนอรรถกถาจันทกีนรชาดกให้เป็นวรรณคดีร้อยกรองทำให้เห็นถึงกระบวนการปรับเปลี่ยนรูปแบบและเนื้อหา จากวรรณคดีที่อธิบายขยายความพระพุทธรูปเข้าไปสู่วรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิต โดยกระบวนการสร้างสรรค์นี้ก็ได้ประสานขนบของวรรณคดีร้อยกรองให้เข้ากับการดำเนินเรื่องตามโครงสร้างหลักของอรรถกถาชาดกซึ่งประกอบด้วย ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสมุธาน

ด้านรูปแบบ กวีปรับเปลี่ยนจากอรรถกถาชาดกซึ่งเป็นร้อยแก้วปนกับคาถาร้อยกรองภาษาบาลีมาเป็นวรรณคดีร้อยกรองประเภทลิลิตซึ่งประกอบด้วยรายสลับโคลง โดยพบทั้งโคลงสอง โคลงสาม และโคลงสี่ นอกจากนี้ในบทรายแสดงให้เห็นการสร้างสรรคของกวีเพื่อรักษาบรรยากาศของเรื่องทางพระพุทธศาสนาคือการแทรกคำและประโยคภาษาบาลีและแปลแต่งเป็นภาษาไทยไว้ตลอดเรื่อง

ด้านเนื้อหา ลิลิตจันทกีนรมีการนำเสนอเนื้อหาตามโครงสร้างหลักของอรรถกถาชาดก แต่ได้เพิ่มเหตุการณ์และการพรรณนารายละเอียดเหตุการณ์รวมไปถึงความคิด อารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ซึ่งถือว่าเป็นการสร้างมิติให้ตัวละครและเป็นการเพิ่มอรรถรสแก่ผู้อ่าน นอกจากนี้กวียังแทรกเนื้อหาที่เป็นบทพรรณนาตามแบบการประพันธ์วรรณคดีร้อยกรองของไทยได้แก่ การมีบทประณามพจน์หรือบทไหว้ครู บทแต่งองค์ทรงเครื่องของตัวละครหลัก บทชมธรรมชาติ บทชมโฉม บทอศรรย์ และบทนิราศ เป็นต้น

ในส่วนสาระสำคัญของเรื่องคือ “ความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ต่อพระสวามีของพระนางพิมพาทั้งในอดีตและปัจจุบัน” มีการเน้นย้ำด้วยการนำเสนอบทบาทของพระนางพิมพาในฐานะภรรยาและแม่ให้ชัดเจนมากขึ้น อีกทั้งยังมีการสอดแทรกสัจธรรมเพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้ผู้อ่านกระทำแต่ความดีละเว้นความชั่ว

การปรับเปลี่ยนในองค์ประกอบต่างๆ ทั้งหมดของลิลิตจันทกินนรจาก วรรณคดีจันทกินนรชาดกทำให้เห็นการสร้างสรรคของกวีที่นำเรื่องต้นแบบ คือ วรรณคดีชาดกมาปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นวรรณคดีร้อยกรองที่มีความไพเราะ ชาบซึ่ง ทั้งยังสามารถรักษานบของการประพันธ์วรรณคดีร้อยกรองไว้ได้ ครบถ้วน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าการปรับเปลี่ยนของกวีส่งผลให้ลิลิตจันทกินนรเป็น วรรณคดีที่มากด้วยคุณค่าเรื่องหนึ่งของวงวรรณคดีไทย

บรรณานุกรม

เอกสารต้นฉบับตัวเขียน

“จันทกินนร โดยมหาราช.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรขอม-ไทย.

ภาษาบาลี-ไทย. เส้นรงค์ (ดินสอ, หรดาล). พ.ศ.2227. เลขที่ 31. 107 หน้า.

เอกสารตีพิมพ์

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2540. “พระราชวิจารณ์ว่าด้วยนิทานชาดก.”

ใน นิบาตชาดก เล่ม 10 ภาคผนวก, หน้า 6-14. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรม

และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

เจือ สตะเวทิน. 2506. วรรณคดีพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

พัฒน์ เฟื่องผลา. 2552. ชาดกกับวรรณกรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ:

มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539. พระไตรปิฎกภาษาไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ศิลปากร, กรม. 2530. วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและ
ประวัติศาสตร์.

ศิลปากร, กรม. 2540. นิบาตชาดก เล่ม 6. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและ
ประวัติศาสตร์.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. 2534. ลิลิตพระลอ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

- สายวรุณ น้อยนิมิตร. 2542. **อรรถกถาชาดก: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทชั้นบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. 2548. “น้ำตาพระจันทร์ในนิบาตชาดก.” ใน **ภาษา-จารึก 10**, หน้า 67-77. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. 2549. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี พุทธศักราช 2549**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.